

Pallo József

BÖRTÖNÉPÍTÉSZETI PARADIGMÁK ÉS JOGPOLITIKAI RACIONALITÁS AZ 1950-ES ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN*

The geometry of confinement in prison architectural paradigms and legal-policy rationality in 1950s Hungary

A tanulmány az 1950-es évek magyar börtönügyének térbeli és jogpolitikai racionalitását elemzi abból a feltevésből kiindulva, hogy a korszakban a szabadságelvonás intézménye nem a klasszikus börtönépítészeti modernizációján, hanem a meglévő terek politikai-büntetőhatalmi újragondolásán alapult. A büntetés-végrehajtási infrastruktúra a represszív büntetőpolitika terévé vált, ahol az ideiglenesség, a ridegség és a túlszűkös nem pusztán technikai hiányosságként, hanem tudatos hatalmi üzenetként jelent meg. A tanulmány egységes büntetéstani keretben mutatja be a rabmunkáltatás tervgazdasági integrációját, az internálás intézményét és a táborlogika térbeli következményeit. Erving Goffman totális intézmény-elméletére támaszkodva ismerteti az önazonosság leépülésének mechanizmusait, hangsúlyozva, hogy az épített környezet a fizikai elzárás mellett a pszichikai alárendelés eszközeként is működött. A tanulmány következtetése szerint az 1950-es évek börtönépítészete a jogállami börtönrendszer fejlődési ívének megszakadását, illetve a kivételes hatalom térbeli megjelenését testesítette meg, ahol a börtönök a politikai uralom terepévé váltak.

The study examines the spatial and legal-policy rationality of the Hungarian penitentiary system of the 1950s, proceeding from the premise that during this period the institution of deprivation of liberty operated not through the modernization of classical prison architecture but through the political re-coding of existing spaces by the punitive power of the state. The penal infrastructure – through the adaptive reuse of military barracks, industrial facilities, castles, and barrack settlements – became the material manifestation of a repressive penal policy in which temporariness, puritan austerity, and overcrowding functioned not merely as technical deficiencies but as deliberate expressions of power. Within a unified penological framework, the study analyzes the integration of prison labor into the planned economy, the institution of internment, and the spatial consequences of camp logic. Drawing on Erving Goffman's theory of total institutions, it reveals the mechanisms underlying the erosion of personal identity, emphasizing that the built environment functioned not only as a means of physical confinement but also as an instrument of psychological subordination. The study concludes that the penitentiary architecture of the 1950s represented a rupture in the developmental trajectory of the rule-of-law prison system and embodied the spatial manifestation of exceptional power, whereby the space of punishment itself became a technology of political domination.

Kulcsszavak: börtönépítészeti, penológia, internálás, totális intézmény, panoptikon

Keywords: prison architecture, penology, internment, total institution, panopticon

* Ezen tanulmány „A zárt terek ideológiája: Az 1950-es évek börtönépítészetének államszocialista paradigmái” című konferencia-előadás szerkesztett változata. Elhangzott a „Tér és Törvény: épített környezet a börtönfalakon belül” című konferencián (Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet, Budapest, 2025. november 26.).

Bevezető gondolatok

Az 1950-es évek magyar büntetés-végrehajtási rendszere sajátos ellentmondást mutat: miközben a büntetőhatalom terjeszkedése, a szabadságelvonással sújtott személyek számának növekedése és a represszív intézkedések kiterjedése a korszak egyik meghatározó jelensége volt, ezzel párhuzamosan nem figyelhető meg átfogó börtönépítési program. A büntetés-végrehajtási intézményrendszer fizikai infrastruktúrája lényegében a korábbi korszakokból örökölt intézetekre épült, amelyek azonban új működésbeli és jogpolitikai elvárásoknak kellett, hogy megfeleljenek. A korszak sajátossága tehát nem az új börtönök létrehozása, hanem a meglévő intézmények térbeli és működési logikájának radikális átalakítása volt.

Ez az átalakulás arra utal, hogy a büntetés-végrehajtás térbeli dimenziója nem pusztán infrastrukturális kérdésként, hanem a jogpolitikai racionalitás egyik meghatározó eszközeként értelmezhető. A büntetés-végrehajtási intézetek fizikai keretei a politikai hatalom normatív rendjének térbeli leképezésévé váltak: a tér nem semleges háttérként, hanem a szabadságelvonás módjának, intenzitásának és céljának meghatározó tényezőjeként működött. A túlszűfolttság, az elkülönítés, a megfigyelhetőség és a mozgás korlátozása olyan strukturális elemek voltak, amelyek a büntetőhatalom gyakorlásának sajátos technológiáját hozták létre új intézmények építése nélkül.

A tanulmány kiindulópontja az a tétel, hogy az 1950-es évek büntetés-végrehajtási rendszere nem az építés, hanem a tér újrakódolásának stratégiáját követte. A börtönépítészettől így nem elsősorban építészeti, hanem jogpolitikai és pönológiai akadályként jelenik meg: miként képes a hatalom a meglévő intézményi keretek között is radikálisan átalakítani a szabadságelvonás tartalmát és működését.

A cikk célja annak bemutatása, hogy a korszak büntetés-végrehajtási gyakorlata miként alakította át a rendelkezésre álló fizikai tereket, és hogyan vált a büntetés-végrehajtási tér a politikai hatalom egyik közvetlen eszközévé. A vizsgálat arra irányul, hogy feltárja a „nem-építés” mögött meghúzódó jogpolitikai logikát, valamint azt, hogy a meglévő infrastruktúra átalakítása milyen módon tükrözte a korszak büntetőhatalmi racionalitását. Ennek során a tanulmány a büntetés-végrehajtási intézmények térszervezését nem pusztán történeti jelenséggént, hanem a jog és a hatalom viszonyának sajátos megnyilvánulásaként értelmezi.

Politikai fordulat és büntetőpolitikai paradigmaváltás

Az 1945-ben kibontakozó mélyreható társadalmi és politikai átalakulások közegében, az új államrend megteremtéséért vívott küzdelem idején – amikor a „ki kit győz le” kérdése még korántsem dőlt el – a büntetőjogi gondolkodást és a büntetési elméleteket

egyszerre több, egymással is versengő hatás formálta, s ezek az irányok nem pusztán jogdogmatikai, hanem határozottan ideológiai természetűek is voltak. Amint arra Horváth Tibor rámutat (Horváth, 1981), a korszak első éveinek jogirodalmát mindekelőtt a társadalmi fejlődés lehetséges útjairól szóló vita határozta meg, amelynek keretében központi kérdéssé vált, hogy a büntetőjog miként szolgálhatja az átalakuló társadalmi rend megszilárdítását, illetve milyen szerepet tölthet be a politikai hatalom újraszerveződésének folyamatában. Mindez azonban nem jelentette a korábbi magyar büntetőjog-tudomány teljes megszakítását, hiszen annak gazdag elméleti hagyatéka hozzájárult ahhoz, hogy a II. világháború előtt alkotott jogszabályok jelentős része hatályban maradhatott, miközben a jogfejlesztés lehetséges alternatíváit kereső szakmai diskurzus egyre inkább a szovjet büntetőjog megoldásai felé fordult. Az első években e közeledés inkább felületes ismerkedésnek bizonyult, ami részben magyarázza, hogy a szovjet büntetőjog-tudományt a hazai szakirodalomban gyakran leegyszerűsítőve azonosították a Ferri nevével fémjelzett tettes-központú irányzattal, jóllehet a két koncepció között lényeges különbségek álltak fenn. A politikai erőviszonyok átrendeződésével, különösen 1947-1948-tól, amikor a baloldali pártok hegemoniája megszilárdult, a polgári magyar jogtudománnyal való szembenállás már nem érdemi szakmai vita, hanem kategorikus elutasítás formáját öltötte. Amint Györgyi Kálmán hangsúlyozza, ennek következményeként a szovjet büntetőjogi intézmények mechanikus átvétele olyan látszatot keltett, mintha számos alapvető kérdésnek nem lett volna hazai előzménye vagy tudományos megalapozottsága (Györgyi, 1984). A korszak meghatározó büntetőjogásza, Kádár Miklós világosan megfogalmazta azt az elvárást, hogy a megváltozott társadalmi struktúra nem teszi lehetővé a klasszikus, pozitivistá, antropológiai vagy kriminálpszichológiai irányzatok dominanciáját, hanem olyan jogalkotást kíván meg, amelynek célja a bíróságok nevelő funkciójának erősítése, ezen keresztül a polgárok lojalitásának, munkafegyelmének és a közösségi – különösen a szocialista – tulajdon iránti felelősségének kialakítása (Kádár, 1948). E felfogás egyértelművé tette, hogy az egypártrendszer kiépülésének időszakában a politikától független büntetőjog eszméje összeegyeztethetlenné vált az uralkodó büntetőpolitikai törekvésekkel, miközben a negyvenes évek végére – lényegében komolyabb szakmai vita nélkül – az is eldőlt, hogy a hazai fejlődés iránya a tett-büntetőjogi megközelítés felé mozdul el, szemben a tettes-központú koncepcióval. A II. világháború befejezését követően az újjáalakuló politikai erők legszélesebb közös nevezőjét a fasizmus elleni fellépés jelentette, ezért a baloldali pártok, a kisgazdapárti baloldal és a centrum együttműködésére épülő koalíció büntetőpolitikájának elsődleges célja a fasiszta maradványok következetes felszámolása lett, amely törekvést erőteljes társadalmi támogatás kísérte a háborús és népellenes bűnök elkövetőinek szigorú megbüntetését követelő spontán népmozgalmak részéről. Az 1944 decemberében megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány ezért első intézkedései között a jogrend helyreállítását és a felelősségre vonás jogi kereteinek megteremtését tekintette feladatának, s ennek érdekében létrehozta a népbíróági jog intézményrendszerét, amely a háborús bűnösök számonkérésének sajátos, történetileg meghatározott eszközévé vált.

A népbíróági jog által alkalmazott szankciórendszert a *népbíráskodásról* szóló 81/1945. ME. rendelet határozta meg, amely a halálbüntetés, a fegyház, a börtön, a fogház és az internálás büntetési neveit sorolta fel, jelezve, hogy az új politikai rend a represszív eszközök széles skáláját kívánta mozgósítani a háború utáni felelősségre vonás során. Az 1945. május 01-jén hatályba lépő *az Országos Köznevelési Tanács felállítása tárgyában* kiadásra került 1140/1945. ME. rendelet már az egész ország területére kiterjedő hatállyal szigorította ezt a rendszert: megszüntette a fogházat és az internálást, mint bíróság által kiszabható büntetéseket, ugyanakkor új szankcióként bevezette a kényszermunkát, amely a szabadságelvonás és a gazdasági célú kényszerítés sajátos összekapcsolását jelentette. A különbíróságként létrehozott népbíróságok működésével párhuzamosan fennmaradt a hagyományos büntetőbíróági szervezet is, amely a köztörvényes bűncselekmények elbírálását végezte, és amely az államfogház *a vádtanács megszüntetéséről, a sajtóeljárás gyorsításáról és az államfogházbüntetés megszüntetéséről* szóló 1946. évi XIV. törvénycikkkel történt megszüntetését követően 1946-tól továbbra is a Csemegi-kódex klasszikus börtönrendszerét alkalmazta, jóllehet ennek intézményi és építészeti feltételei már ekkor is súlyosan elavultnak bizonyultak.

A II. világháborút követően a büntetés-végrehajtás – különösen börtönépítészeti szempontból – katasztrofális állapotokat örökölt, mert a létesítmények jelentős része a XIX. század második felének elveit tükrözte, sok intézet háborús károkat szenvedett, túlszűfolttság alakult ki, miközben a modern fogvatartási koncepciókhoz szükséges térbeli és technikai feltételek hiányoztak. A népbíróági ítélkezés nyomán tömegesen növekvő fogvatartotti létszám olyan infrastruktúrára nehezedett rá, amely sem a biztonsági, sem a higiéniai követelményeknek nem felelt meg, így a büntetőpolitika szigorodása és a börtönépítészeti elmaradottság egymást erősítő módon járult hozzá a rendszer humanitárius és jogállami deficitjeihez. A korszak legismertebb és legvitatottabb jogintézménye az internálás volt. Az internálás intézménye, amelyet a népbíróági jog rövid időre a főbüntetések közé emelt, nem volt előzmények nélküli a magyar jogfejlődésben, hiszen már a két világháború között is létezett, mint egy rendőrhatalom őrzeti forma. Egy 1919-ben kibocsátott belügyminiszteri rendelet alapján, a „háborús kivételes alkalom” jogcímére hivatkozva internálható volt minden olyan személy, akit a hatóságok a közrend, a közbiztonság vagy más fontos érdek szempontjából aggályosnak, gyanúsaknak, veszélyesnek vagy gazdasági okból károsnak minősítettek. Az e rendelet alapján létrehozott internálótáborokba többek között Zalaegerszegen, Nagykanizsán, Kistarcsán és Garanyban ezrével kerültek olyan személyek, akiket büntetőeljárás lefolytatása nélkül fosztottak meg szabadságuktól, ami a jogállami garanciák súlyos hiányát jelezte.

Az 1945 elején hatályba lépett a *népbíráskodásról* szóló 81/1945. ME. rendelet az internálást átmenetileg a főbüntetések közé emelte és a tartam alsó határát a népbíróság határozta meg, a szabadulás pedig a példás magatartás feltételéhez kötődött, miközben

a táborparancsnok a fogvatartást további hat hónappal meghosszabbíthatta, legfeljebb két évig. Már 1945 tavaszán érzékelhetővé vált azonban, hogy e megtorló intézkedések politikai fegyverként is alkalmazhatók azokkal szemben, akiket a hatalom a demokrácia ellenségének minősített, így az egykori fasiszták elleni fellépés retorikája fokozatosan kiterjedt a reakció elleni harcra is. A folyamat különösen akkor vált az egész társadalomra nézve tragikussá, amikor a rendőrség működése egyre inkább az MKP politikai céljainak szolgálatába állt, mert így lehetővé vált, hogy az internálás eszközével politikai és párton belüli ellenfeleket távolítsanak el a közéletből. Az internáltak száma a hatalmi igényekhez igazodva változott, Zinner Tibor becslése (Zinner, 1985) szerint 1945 és 1949 között mintegy 40 ezer főt internáltak, akik közül hozzávetőleg 25 ezren kifejezetten fasisztaellenes indokkal kerültek táborba. 1945. május 01-jétől az internálás mint bíróság által kiszabható főbüntetés megszüntetését azzal indokolták, hogy az időközben újjászervezett rendőrség alkalmas e kényszerintézkedés végrehajtására, ám a gyakorlatban a rendőri intézkedésként továbbra is alkalmazott internálás törvényi garanciák nélküli politikai eszközzé vált azokkal szemben, akiket a rendszer potenciális ellenfélnek tekintett. Az internáltak tényleges száma soha nem volt pontosan megállapítható, mert egyes források 1953 elején 25-30 ezer, mások mintegy 40 ezer internált személyről szólnak. Mindaz, ami ezekben az években kibontakozott, csupán előjátéka volt annak a történelmi drámának, amely az 1950-es években kiteljesedő sztálini büntetőpolitika formájában érte el csúcspontját, s amelyben a represszív jogalkalmazás, a politikai indíttatású szabadságelvonás és a börtönrendszer súlyos – részben építészeti és intézményi – hiányosságai egymást erősítve alakították ki a korszak büntető igazságszolgáltatásának paranoid jellegét.

Rabmunka és táborlogika, avagy gazdasági kényszerből büntetőpolitikai modell

A II. világháborút követő években, a hazai börtönügyben gyökeresen átértékelődött a szabadságelvonással együtt járó rabmunka szerepe, ugyanis az újjáépítés gazdasági kényszere mellett egyre határozottabban jelentek meg azok a büntetőpolitikai törekvések, amelyek a szovjet javító-nevelő táborok modelljét tekintették irányadónak. Az elítéltek újjáépítésbe való bevonását *a büntető igazságszolgáltatás körében szükségessé vált egyes rendelkezések tárgyában* kiadásra került 320/1946. ME rendelet írta elő, amely a Csemegi-kódex fegyházhoz kötött munkakényszerét feloldva, valamennyi szabadságvesztését töltő elítélt számára kötelezővé tette az újjáépítés érdekében szükséges közérdekű munka teljesítését. E korszak sajátos jogkövetkezménye a munkatáborokban végrehajtandó kényszerszolgálat-büntetés volt, amely a büntetőpolitikai és gazdasági racionalitás összekapcsolásának jellegzetes példájává vált. A táborlogika nemzetközi előképei a háborús időszakban több államban megjelentek, ezek ellenségesnek minősített csoportok, így például a hadifoglyok elkülönítését és munkaerejük hasznosítását szolgáló rendszerek voltak. Hazai bevezetését azonban közvetlenül a szovjet javító-nevelő

táborok elvi szerkezete inspirálta. Ries István (Ries, 1950) szerint e modell a tömeges munkáltatást politikai-világnevezeti átneveléssel kapcsolta össze, míg Horváth Tibor rámutatott (Horváth, 1978) arra, hogy a rendszer a büntetés gazdasági és ideológiai funkcióit egységben kezelte. A háborús és népellenes bűncselekmények elkövetőivel szemben alkalmazott kényszmunka célját a *kényszmunkabüntetés végrehajtásának szabályozásáról* szóló 78 000/1946. IM. számú rendelet határozta meg, mely a társadalomból való ideiglenes kirekesztés mellett lehetőséget kívánt biztosítani arra, hogy az elítéltek az újjáépítésben végzett munkával részben jóvátegyék a háborúban játszott szerepüket, és fegyelmzés, illetve felvilágosító oktatás révén alkalmassá váljanak a demokratikus rendbe való visszailleszkedésre. A foglalkoztatást kifejezetten nehéz fizikai munkára korlátozták, és azt az ország helyreállításához kapcsolódó közérdekű feladatok körében határozták meg. Bár az eredeti elképzelések táborszerű elhelyezéssel számoltak, a táborok tényleges felállítása már a kezdetektől nehézségekbe ütközött, ezért ideiglenes megoldásként a budapesti Gyűjtőfogház, a Szegedi Kerületi Börtön és a Márianosztrai Országos Büntetőintézet elkülönített részeit jelölték ki. A végrehajtás rendjét a szigorított dologház szabályaihoz igazították, és a feltételes szabadságra bocsátás során is e szabályok érvényesültek a *büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról* szóló 1928. évi X. törvénycikk rendelkezései alapján. A népbírószági gyakorlatban a kényszmunka nem vált uralkodó szankcióvá, ami részben a végrehajtás minimális feltételeinek hiányával magyarázható. Lukács Tibor adatai (Lukács, 1979) szerint 1949 elejéig több mint 22 ezer elmarasztaló ítéletből alig több mint kétezer esetben alkalmazták ezt a büntetést. A kijelölt intézetek túlszűfolttsága és a megfelelő őrzési kapacitás hiánya miatt az elítéltek ideiglenes átcsoportosítása vált szükségessé, és Ries István már a negyvenes évek végén a munkatáborok felállításának elmaradásáról beszélt, amelynek okát részben a háború előtti, zárt intézeti szemlélethez szokott személyi állomány alkalmatlanságában látta (Ries, 1950). A rabmunkáltatás szervezeti modernizációja a tervgazdaság kiépülésével párhuzamosan ment végbe. A korabeli felfogás szerint a büntetésnek gazdaságilag is hasznosnak kellett lennie, ezért a *közjóléti szövetkezetek jogi helyzetének rendezéséről* szóló 5750/1948. Korm. rendelet módosításáról és a *közjóléti szövetkezetek megszűnéséről* szóló 7700/1948. Korm. rendelet létrehozta az Igazságügyminisztérium Gazdasági Igazgatóságát, és a termelés irányítását a központi tervgazdasági szervek felügyelete alá helyezte. Az *igazságügyi letartóztató- és nevelőintézetek mellett működő ipari és mezőgazdasági üzemek állami vállalattá átszervezése tárgyában* kiadásra került 12780/1948. Korm. rendelet az intézetek mellett működő ipari és mezőgazdasági üzemek állami vállalattá szervezésével a gazdasági önállóságot hangsúlyozta, miközben az intézeteket munkaerő-biztosításra kötelezte. 1949 márciusában a termelési egységeket két nagyvállalatba vonták össze; Gyulai Ferenc (Gyulai, 1959) adatai szerint a mezőgazdasági vállalat hat nagy gazdaságot tömörített jelentős földterülettel, ami jól mutatja a rabmunka tervgazdasági integrációját. Lőrincz József rámutatott (Lőrincz, 2009), hogy e rendszer egyszerre szolgálta a gazdasági célokat és a büntetés-végrehajtás fenntartási terheinek csökkentését. A korszak logikájához

tartozott az is, hogy a táborjellegű fogvatartás iránti igény nem korlátozódott a kényszermunkára: párhuzamosan kiépült az internáló táborok rendszere is, amely a jogállami garanciák nélküli elkülönítés eszköztárát bővítette. Mindezek következtében az 1950-es évek börtönépítészete nem a korszerű intézeti formák megteremtése felé mozdult el, hanem a barakkjellegű, ideiglenességet sugárzó és tudatosan puritán térstruktúrák irányába. A politikai hatalom a megtorló büntetőpolitika logikájával összhangban nem tartotta szükségesnek új börtönök építését azok számára, akiket a rendszer a demokrácia ellenségeinek bélyegzett, így fogvatartásuk a jogfosztottság és kirekesztés építészeti kifejezésévé vált.

Jogpolitikai torzulások, a garanciák leépülése

Az 1950-es évek büntetőpolitikájának egyik legkarakteresebb vonása az volt, hogy a jogintézmények deklarált célja, a „népi demokrácia” védelme és tényleges funkciója között egyre mélyülő szakadék keletkezett, amely a büntetőjog filozófiájában is torzulásokat okozott. A korszak jogalkotása és jogalkalmazása a közjogi legitimáció elveit citálta, ám valójában egy olyan preventív-represszív mechanizmust működtetett, amely a politikai ellenfelek kiszűrését és ellenőrzését szolgálta. Ezt azzal legalizálták, hogy ismételten bevezették az internálás intézményét, de most már nyíltan a politikai leszámolás eszközeként. Képmutató módon ezt a *közszolgálati alkalmazottak közszolgálatban és közszolgálat körén kívül eltöltött idejének beszámítása tárgyában* kiadásra került 81/1950. MT rendelet a közrend és az állambiztonság védelmének eszközeként azonosította, miközben ténylegesen egy kvázi ante delictum jellegű felelősségre vonás gyakorlatát honosította meg. Ez azt jelentette, hogy a büntetőjog klasszikus elvei (a bűncselekményhez kötött felelősség, a nullum crimen sine lege és a tetтарыыos szankcionálás) háttérbe szorultak, és helyüket a potenciális veszélyesség kategóriája foglalta el. Az internálás vagy hatósági felügyelet alá helyezés nem múltbeli cselekményhez, hanem jövőbeni, feltételezett magatartáshoz kapcsolódott, ami a büntetőjogot az úgynevezett biztonsági jog irányába tolta el, tehát a rendszer logikája szerint elegendő volt az a definíció nélküli politikai minősítés, miszerint az érintett a demokrácia ellensége, klerikális, volt horthysta katonatiszt, osztályidegen vagy reakciós. E kategóriák a normatív meghatározottság híján szinte korlátlan értelmezési és alkalmazási lehetőséget biztosítottak a végrehajtó hatalom számára. E torz jogi mechanizmus működését jól illusztrálja az Államvédelmi Hatóság gyakorlata, amelynek során a jogorvoslat lehetősége vagy teljesen hiányzott, vagy pusztán formális maradt. A döntések gyakran titkos minősítésen alapultak, így az internáltak nem ismerhették meg az ellenük felhozott indokokat, ami a tisztességes eljárás követelményének teljes kiüresedését jelentette. A rendszer ezzel olyan állapotot hozott létre, amelyben a szabadságelvonás nem a büntető igazságszolgáltatás lezárását, hanem a politikai nyomás fenntartását szolgálta és ezzel megvalósította a legnagyobb bűnét a korabeli viszonyoknak: a büntetőjogot a politikai leszámolás eszközeként silányította,

amelyhez kellő dogmatikai muníciót szolgáltatott a sztálini büntetőpolitika elveit másoló büntetőtörvénykönyv, a *büntetőtörvénykönyv általános részéről* szóló 1950. évi II. törvény (a továbbiakban: Bt.). Ez a magyar büntetőjog szovjet mintájú átalakításának meghatározó normája volt, amely tudatosan szakított a klasszikus, jogállami büntetőjogi hagyományokkal. A szabályozás egyértelmű célja a szocialista társadalmi rend védelme volt, ennek megfelelően a büntetőjog alapvető feladata a jogbiztonság biztosítása helyett a politikai hatalom eszközévé vált. A törvény középpontjába nem a tényleges bűncselekmény tárgyi súlya, hanem az elkövető társadalomra veszélyessége került, ami lehetővé tette a büntetőjogi felelősség kiterjesztő, sokszor preventív jellegű alkalmazását. Dogmatikailag különösen vitatható volt, hogy a Bt. fellazította a nullum crimen sine lege¹ klasszikus garanciáit, megnyitotta az utat az analógia alkalmazása előtt a terhelt hátrányára, és az értékelés középpontjába az osztályszempontú megközelítést állította. A büntetés célját sem a tettarányosság vagy a jogi igazságosság, hanem a szocialista átnevelés és a rendszer védelme határozta meg. Mindezek következtében a Bt. nem pusztán technikai értelemben vett általános rész volt, hanem egy ideológiai büntetőjogi program normatív kifejeződése, azaz a büntetőjogot a politikai rendszer megerősítésének feltétlen eszközévé alakította át, amelyben a jogbiztonságot a hatalmi célszerűség, a törvényességet pedig a társadalomra veszélyesség rugalmas és politikailag értelmezhető kategóriája keretezte.

Panoptikon és barakkvilág, mint az építészeti szemlélet két eltérő értelmezése

A sztálini büntetőpolitika hazai térnyerése 1950 és 1953 között különösen látványos tömeges szabadságelvonáshoz vezetett, a közel tízezres létszámú internált és kényszerlakhelyre telepített személy olyan terhelést jelentett, amelyre az infrastruktúra nem volt felkészülve. Ennek következtében a büntetés-végrehajtás nem tervezett fejlesztésekkel, hanem kényszermegoldásokkal reagált, így a fogvatartás barakkjellegű, ideiglenes táborokban, laktanyákban vagy gyorsan átalakított ipari épületekben valósult meg. A börtönépítészeti racionalitást tehát felváltotta a pusztá kapacitásnövelés logikája, amelynek célja messze nem a jogállami követelmények érvényesítése volt, hanem a politikai ellenőrzést és a társadalomból való kivetést szolgálta. A folyamat tragikumát tehát az adja, hogy a büntetőjog elveszítette hatalomkorlátozó feladatát, és a politikai akarat végrehajtásának eszközévé vált. Ha a korszak egészét nézzük, már nem meglepő, hogy az 1950-es években nem korszerű börtönök épültek, hanem inkább barakkokra emlékeztető, sivár telepek, mert ezek a helyek maguk is azt a világot tükrözték, amely létrehozta őket. Ez pedig a ridegséget, az ideiglenességet és azt a hallgatólagos üzenetet hordozta, hogy az ide zártak nem érdemelnek jobb körülményeket. Ugyanakkor racionális megfontolás és szükségszerűség is megerősítette mindezt, mert az ország

¹ Nincs bűncselekmény törvény nélkül.

újjáépítése minden anyagi forrást felemésztett, így a börtönök építése, vagy felújítása a luxus-kiadás kategóriájába tartozott. A táborjellegű fogvatartási helyek építészeti logikája első pillantásra akár emlékeztethetne a klasszikus panoptikus elrendezésre, mert mindkettő mögött a felügyelet igénye húzódik meg, azonban a hasonlóság inkább látszólagos, mint valóságos. Jeremy Bentham panoptikon-elképzelése ugyanis egy ésszerűen megszerkesztett, körkörös építészeti modell volt, amelynek közép-pontjában a megfigyelő torony állt, s amelynek célja a folyamatos láthatóság révén a fegyelem belsővé tétele, az önkontroll kialakítása volt. A panoptikon eszméje a felügyelet ésszerűsítését jelentette, mert a felügyeletnek nem kellett folyamatosan jelen lennie, ugyanis a megfigyelhetőség tudata önmagában fegyelmező erővé vált, ahhoz hasonlóan, mint amikor egy előadóteremben az egyetemi oktató háttal áll a diákoknak, mégis csend van, mert mindenki érzi a tekintély kényszerítő elemét. A tábor- és barakkjellegű építészeti szerkezetek ezzel szemben nem a láthatóságra, hanem a fizikai elkülönítésre és a kérlelhetetlen ellenőrzésre épültek. Itt nem az volt a cél, hogy a fogvatartott a megfigyelés lehetőségének tudatában fegyelmezze önmagát, hanem az, hogy a tér szerkezete, a zsúfoltság, az ideiglenesség, a sivárság közvetlenül kifejezze alárendeltségét. Amíg a panoptikon a modern fegyelmező társadalom eszméjének építészeti csúcspontja, addig a barakk-rendszer inkább a törvénybe ágyazott törvénytelenység logikáját testesítette meg. Ha ennek a két filozófiának keressük a lényegi különbségét, akkor a büntetés céljának eltérő magyarázatát kell megvizsgálnunk a két rendszerben. Bentham modellje a haszonelvűség talaján állva, a javítást és a reintegrációt is feltételezte, erősen fegyelmező eszközök alkalmazásával. A táborjellegű fogvatartás viszont a politikai semlegesítés egyik eszköze volt, így nem a személyiség átalakítására, hanem az egyén fizikai elkülönítésére és megtörésére irányult. Ennek megfelelően az információs aszimmetria, vagyis az a helyzet, amikor az egyik fél lényegesen több és döntő jelentőségű információ birtokában van, mint a másik, alapvetően eltérően működött. A benthami panoptikon rendszerében a megfigyelt elítélt tudta, hogy bármikor a felügyelet látóterébe kerülhet, csupán annak időpontja maradt számára bizonytalan, míg a táborok világában a fogvatartott sokszor saját helyzetének jogalapját, tartamát és elbírálásának szempontjait sem ismerte, ami a kiszámíthatatlanságon keresztül a teljes kiszolgáltatottság állapotát idézte elő. A két modell közötti eltérés így nem pusztán építészeti, hanem jogelméleti természetű is. A panoptikon a fegyelmező hatalom racionális-szakmai formáját jeleníti meg, míg a tábor a kivételes hatalomét, amely a jogi garanciák semmibe vételével működik. Ezért a táborok nem tekinthetők a panoptikon torz vagy elhibázott változatának, inkább egy másik hatalmi elvárás építészeti megjelenései voltak, ahol a megfigyelés helyett a kiszolgáltatottság, a kiszámíthatatlanság és a fizikai korlátozás vált az ellenőrzés fő eszközévé. Ebben az értelemben a barakk-rendszer nem a modern büntetés-végrehajtás fejlődési ívének részeként, hanem az attól való eltérésként értelmezhető, mert olyan térként jelent meg, amelyben a jog által szabályozott büntetés helyét a politikai hatalom közvetlen gyakorlása foglalta el.

Valódi börtönépítészet helyett szükségmegoldások

Az 1950-es évek büntetés-végrehajtási építésze sajátos ellentmondást hordozott, ugyanis miközben a fogvatartottak száma ugrásszerűen emelkedett, új börtönök nem épültek. A korszak hatalomgyakorlási logikája nem a modern, intézményes büntetés-végrehajtás kialakítását tekintette célnak, hanem a gyors és hatékony fellépést minden területen. A börtönépítészet így lényegében elveszítette autonómiáját, azaz nem a szakmai fejlődés, hanem a politikai elvárásoknak való megfelelés irányította. Ennek drámai következményeként az épített környezet nem a büntetés humanizálását, hanem a represszió működtetését szolgálta és ezzel végső soron a törvénybe foglalt törvényteleniséget szentesítette. A fogvatartás infrastruktúráját elsősorban meglévő épületek átalakításával bővítették, az ilyen objektumok nagy belső terei lehetővé tették a tömeges elhelyezést, miközben a biztonságot nem az építészeti koncepció, hanem az utólag felszerelt rácsok, falak és őrtornyok biztosították. A tömeges elhelyezés és az internálás bevezetésével a legjellemzőbb a barakk- és a dormitóriumrendszer kialakítása volt, ahol nagy hálótermekben több tucat, olykor több száz fogvatartott élt együtt, ami a felügyelet szempontjából célszerűnek bizonyult, ugyanakkor rendkívüli fizikai és pszichikai terhelést jelentett. A zsúfoltság, a folyamatos zaj és a magánszféra hiánya olyan környezetet hozott létre, amely önmagában fegyelmező hatású, de egyben személyiségromboló is volt. A fogvatartottak közötti nézeteltérések gyorsan kialakultak, az egyéni viselkedés folyamatosan megfigyelhetővé vált, ez pedig lehetővé tette, hogy a tér a fegyelmezés eszközévé váljon. Az ideiglenes építmények, a barakkok gyakran fa- vagy könnyűszerkezetes anyagokból készültek, ez ugyan gyors kivitelezést tett lehetővé, ám rendkívül alacsony komfortszinttel járt, télen a fűtés hiánya, nyáron a túlmelegedés, a rossz szellőzés és a higiéniai feltételek elégtelensége mind hozzájárultak a fogvatartás embertelen jellegéhez. Nem volt ritka, hogy egyetlen illemhelyet több tucat ember használt, a fürdés pedig csak hosszú időközönként vált lehetővé. Mindez arra mutat rá, hogy a fizikai szükségletek feletti ellenőrzés, azok szinte jutalomként való biztosítása így a hatalomgyakorlás egyik eszközévé vált, mert a kiszolgáltatottság azzal szembesítette a fogvatartottat, hogy teljesen függő helyzetben van. Különösen súlyos körülmények uralkodtak a fegyelmi elkülönítésre szolgáló helyiségekben, ahol ablaktalan, szűk zárakban, az ingerek kizárásával töltött idő a pszichikai megtörés embertelen eszközévé vált. A kollektív elhelyezés és a teljes izoláció kettőssége olyan rendszert eredményezett, amelyben az elítélt (internált) még viszonylagosan sem élhetett kiegyensúlyozott körülmények között, mert vagy a zsúfoltság, vagy az abszolút magány terhelte. A klasszikus panoptikus modellhez képest, ahol maga az épület szolgál az ellenőrzés színtereként, a korszak intézményeiben a hatalom közvetlen, személyes és folyamatosan fenyegető jelenléte volt a meghatározó. Mindez kiegészült az informátorok hálózatával, amely így biztosította a rendet és nem a tér racionális szervezésével. A fogvatartott így nem egy láthatatlan mechanizmusnak, hanem konkrét személyek akaratának volt alárendelve, ami kiszámíthatatlanabb és fenyegetőbb helyzetet teremtett

számára, tehát a hatalom nemcsak kívülről, hanem belülről is működött, ugyanis a fogvatartottak egy része maga is a rendszer felhasznált és kihasznált eszközévé, tárgyává vált. Mindezek következtében a börtön nem csupán fizikai elzárásra szolgáló intézmény volt, hanem a személyiség lebontásának tereként is működött. A fogvatartott nemcsak szabadságát veszítette el, hanem azt a képességét is, hogy helyzetét átlátható rendszerben értelmezze, így ebben az értelemben az 1950-es évek börtönépítészete nem az ésszerű kontrollt, hanem annak nyers, közvetlen formáját testesítette meg. Az építészeti megoldások tehát a hatalom látható megnyilvánulásává váltak, azaz olyan térként működtek, amelyek egyszerre biztosították a szabadságelvonást és a pszichikai nyomást és ezzel a börtön a totális intézmény klasszikus példájává vált.

Az önazonosság felbomlása a totális térben

Az 1950-es években a szabadságelvonás nem csupán fizikai értelemben jelentette a mozgáster beszűkülését, hanem az önazonosság fokozatos leépülését is hatékonyan szolgálta. Erving Goffman klasszikus elmélete a börtönt a „totális intézmény” prototípusaként írja le, tehát olyan zárt világként, ahol az élet valamennyi szférája ugyanazon hatalom ellenőrzése alatt áll. E rendszer egyik alapvető mechanizmusa az, amit Goffman az „én leépítésének” (mortification of self) nevezett (Goffman, 1961), melynek során az egyén fokozatosan elveszíti korábbi státuszának jelképeit, személyes tárgyait, döntési autonómiáját és társadalmi szerepeit. A folyamat nem drámai fordulattal, hanem apró, mindennapi korlátozások révén valósul meg: a név helyett szám használatával, az egyforma öltözettel, a napirend feletti rendelkezés elvesztésével, a magánszféra megszűnésével. Az 1950-es évek börtöneiben e jelenség különösen radikális formát öltött, mert a tömeges elhelyezés, a dormitóriumrendszer és a személyi felügyelet elsődlegessége olyan környezetet teremtett, amelyben az önazonosság fenntartása szinte lehetetlenné vált. A nagy hálótermekben az egyén feloldódott a tömegben, megszűnt a magánszféra, eltűntek a személyes határok, az élet ritmusát pedig az embertelen szabályok határozták meg. A fegyelmi elkülönítés a teljes izolációt jelentette, ahol az elítélt társas visszajelzések híján akár időérzékét is elveszíthette. Mindkét véglet, a tömegbe olvadás és az abszolút magány egyaránt az önazonosság teljes elvesztését szolgálta. Ebben az összefüggésben a zárka, a dormitórium nem pusztán építészeti térként értelmezhető, hanem az önazonosság átalakulásának színtereként is, mert egyszerre jelentette a külvilágtól való elszakítottságot és a totális intézménybe való beágyazottságot. Az egyén identitása fokozatosan a rendszer logikájához igazodott, hiszen a túlélés érdekében alkalmazkodott a szabályokhoz és elvárásokhoz, miközben korábbi énképét kénytelen volt feladni. A Goffman-paralel ezért nem pusztán elméleti hasonlóság, hanem a korszak gyakorlatának értelmezési kulcsa, ugyanis azt bizonyítja, hogyan járult hozzá az épített környezet az egyén identitásának lebontásához. Az 1950-es évek börtönépítészeti megoldásai így nemcsak a szabadság elvonásának, hanem az önazonosság átalakulásának és felszámolásának terei is voltak.

Következtetések

Az 1950-es évek büntetés-végrehajtási építészetének vizsgálata világosan megmutatja, hogy a szabadságelvonás terei nem csupán technikai keretek, hanem a büntetőpolitika és a hatalomgyakorlás lenyomatai is. A szükségmegoldásokra épülő, ideiglenes és gyakran embertelen körülményeket eredményező rendszerek egy olyan korszak sajátosságait tükrözték, amelyben a gyors izoláció és a totális kontroll megelőzte a szakmai racionalitást. A történeti tapasztalat ugyanakkor arra is rámutat, hogy a büntetés-végrehajtás fejlődése szorosan összefügg a jogállamiság és az intézményi kultúra alakulásával. Építészeti szempontból talán a legnagyobb tanulság az, hogy a bennünket körülvevő tér sohasem semleges. Mindig reakció valamire, esetünkben arra, hogy a korszak börtönei nem az építészet, hanem a megbicsaklott állami működés lenyomatai voltak. Másrészt az 1950-es évek börtönépítészete arra tanít, hogy amikor a jog háttérbe szorul, az épület, a tér maga válik a büntetőpolitika arcává és ahol a falak beszélnek a jog helyett, ott mindig az emberi méltóság fizeti meg az árat.

A mai magyar büntetés-végrehajtási rendszer már tudatosan tervezett, korszerű intézményi keretek között működik, ahol a biztonság követelményei az emberi méltóság tiszteletével és a szakmai standardokkal együtt érvényesülnek. Mindezek fényében megállapítható, hogy a múlt szükségmegoldásaihoz képest a jelenlegi hazai gyakorlat olyan színvonalat képvisel, amely nemzetközi összehasonlításban sem ad okot szégyenkezésre, sőt jól példázza, miként válhat a történeti tanulság a fejlődés alapjává.

Felhasznált irodalom

- 81/1945. ME. rendelet a népbíráskodásról
- 81/1950. (III. 19.) MT rendelet a közszolgálati alkalmazottak közszolgálatban és közszolgálat körén kívül eltöltött idejének beszámítása tárgyában
- 320/1946. (I. 15.) ME rendelet a büntető igazságszolgáltatás körében szükségessé vált egyes rendelkezések tárgyában
- 1140/1945. ME. rendelet az Országos Köznevelési Tanács felállítása tárgyában
1928. évi X. törvénycikk a büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról
1946. évi XIV. törvénycikk a vádтанács megszüntetéséről, a sajtóeljárás gyorsításáról és az államfogházbüntetés megszüntetéséről
1950. évi II. törvény a büntetőtörvénykönyv általános részéről
- 7770/1948. (VII. 22.) Korm. rendelet a közjóléti szövetkezetek jogi helyzetének rendezéséről szóló 5750/1948. Korm. rendelet módosításáról és a közjóléti szövetkezetek megszüntetéséről
- 12780/1948. (XII. 21.) Korm. rendelet az igazságügyi letartóztató- és nevelőintézetek mellett működő ipari és mezőgazdasági üzemek állami vállalatáá átszervezése tárgyában
- 78000/1946. IM. rendelet a kényszermunkabüntetés végrehajtásának szabályozásáról
- Goffman, Erving (1961): *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* Anchor Books, New York, 24-30.
- Györgyi Kálmán (1984): *Büntetések és intézkedések.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Gyulai András (1959): A mezőgazdasági munkáltatás fejlődése és jelenlegi helyzete. *Bv. Szemle*, (2), 40.
- Horváth Tibor (1978): Gondolatok a büntetés-végrehajtási jog kodifikációjához. *Jogtudományi Közlöny*, 33(6), 303-312.
- Horváth Tibor (1981): A büntetési elméletek fejlődésének vázlata. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kádár Miklós (1948): A büntetőjog általános alapelveiről. *Jogtudományi Közlemények*, 338.
- Lőrincz József (2009): *Büntetőpolitika és börtönügy.* Rejtjel Kiadó, Budapest
- Lukács Tibor (1979): A magyar népbírószági jog és a népbírószágok 1945-1950. Zrínyi Kiadó, Budapest
- Ries István (1950): Egyetemi előadások. Kézirat, 1949/50-es tanév, II. félév
- Zinner Tibor (1985): Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945-1949. *Történelmi Szemle*, 28(1), 118-140.